

Negacija

Radničko samoupravljanje u Jugoslaviji: emancipacija radništva ili kapitalistička podela rada?

Lila

Lila

Radničko samoupravljanje u Jugoslaviji: emancipacija radništva ili
kapitalistička podela rada?
2019

Tekst je objavljen u drugom broju Antipolitike antipolitika.noblogs.org

negacija.anarhija.net

2019

Verovatno sam se za Jugoslaviju i njene države-naslednice posebno zainteresovala zbog sistema samoupravljanja. Budući da dolazim iz zapadne zemlje, radničko samoupravljanje koje je karakterisalo jugoslovensku ekonomsku reprodukciju mi je delovalo zapanjujuće. Trebalo je da radnici budu ti koji imaju najviše moći u fabrikama, i čitava ekonomija, kao i lokalna uprava, bile su tako organizovane. Direktna demokratija u praksi, radnici koji odlučuju o svojoj sudbini – impresivno. Nekoliko godina života u bivšoj Jugoslaviji, bolje upoznavanje sa literaturom o samoupravljanju i razgovori sa (bivšim) radnicima o njihovim iskustvima svakako su promenili sliku koju sam imala. Bez sumnje, samoupravljanje nije ispunilo očekivanja.

U tekstu koji sledi, želim da prikazem ideju i razvoj jugoslovenskog samoupravljanja tokom perioda „realnog socijalizma“ i da tome pridodam perspektivu radnika, do koje sam došla razgovarajući sa njima na ovu temu. Verujem da su radnici u Jugoslaviji imali bolje radne uslove i, barem zvanično, veći uticaj na donošenje odluka u fabrici u odnosu na radnike u zapadnim kapitalističkim i istočnim „komunističkim“ zemljama tog perioda; i da su, u poređenju sa današnjim stanjem u bivšim jugoslovenskim republikama, svakako bili u mnogo boljoj situaciji. Ipak, sistem radničkog samoupravljanja je i dalje bio sistem koji je reprodukovao hijerarhijske i klasne odnose, slično onima u kapitalističkim državama ili u socijalizmu. Kada govorimo o jugoslovenskom sistemu samoupravljanja, mora se naglasiti da se on nalazio u stanju neprestane promene i razvoja tokom četiri decenije svog postojanja. Njegova arhitektura unutar fabrika i njegova ugrađenost u ekonomski sistem prolazile su kroz neprestane transformacije. Pored toga, ideološka osnova Jugoslavije, uticaj Države – u fabrikama i izvan njih – kao i uticaj postepenog liberalizovanja ekonomije, od suštinskog su značaja za razumevanje radničkog samoupravljanja.

Radničko samoupravljanje je u Jugoslaviji zaživelo nakon Drugog svet-skog rata. Po preuzimanju vlasti od strane Komunističke partije Jugoslavije (KPJ),¹ ekonomska transformacija Jugoslavije je inicijalno bila orijentisana ka modelu Sovjetskog saveza. Sprovedena je nacionalizacija privatne imovine, što je kasnije posmatrano kao preduslov za samoupravljanje. Ipak, jugoslovenske političke elite su zanemarile ulogu koju je Staljin namenio Jugoslaviji. „Treći put“ – samopozicioniranje zemlje između

¹ Komunistička partija je 1952. preimenovana u Savez komunista. Kao deo raskida sa Staljinom, KPJ je reformisana i decentralizovana. Svaka republika i autonomna pokrajina imale su sopstveni SK, koji su i dalje bili povezani sa SKJ.

socijalističkog i kapitalističkog bloka – bio je ishod neslaganja između sovjetskih i jugoslovenskih vođa. Jugoslovenske političke elite uvele su radničko samoupravljanje kao specifičan model kako bi napravile odklon od Sovjetskog Saveza, istovremeno se približavajući Zapadu. U jugoslovenskoj propagandi radničko samoupravljanje je bilo prikazivano kao posledica raskida između Tita i Staljina 1948, ali izgrađeno na iskustvima iz Drugog svetskog rata, kada su partizani praktikovali izvesnu vrstu samoupravljanja na oslobođenim teritorijama. Kritikujući sovjetski model kao birokratski, sistem samoupravljanja je bio uveden kao „istinsko“ ostvarenje marksizma i lenjinizma. Dok su preduzeća u državnom vlasništvu posmatrana kao hijerarhijski organizovana i u potpunosti pod uticajem Države, samoupravljanje je prikazivano kao korak ka „odumiranju Države“. To je, dakle, bio „pravi“ put ka socijalizmu. Državno vlasništvo je 1963. transformisano u društveno vlasništvo – konstrukt vlasništva koje je pripadalo „svakome i nikome“, odnosno „radnom narodu“. Posmatrajući državno i privatno vlasništvo kao prevaziđene forme, društveno vlasništvo je trebalo da pripada društvu kao celini. Ipak, krajnji cilj je i dalje bila modernizacija društva i ekonomije, sa normativnim ciljem industrijskog razvoja u radničkom društvu.²

Vremenom su u fabrikama povećana zakonska prava radnika koja su se ticala donošenja odluka. Pored toga, uticaj Države je polako smanjivan dok su tržišni mehanizmi postepeno osnaživani. Centralno planiranje od strane Države, u pogledu kupovine i prodaje, anulirano je 1952. Fabrikama je prepušteno da same odlučuju gde će kupovati i prodavati svoju robu, u zavisnosti od njihovih sposobnosti i ekonomskih performansi. Takođe, na početku je gotovo 95% investicija kontrolisala Država, dok su 1961. radnički kolektivi raspolagali najvećim delom svojih investicija. Ovaj aspekt, zajedno sa uvođenjem individualnih nadnica u svakoj fabrici, imao je veliki uticaj na nejednakost radnika. Radnici su sada bili plaćani u skladu sa „rezultatima svog rada“. Mada se znatne razlike u platama nikad nisu razvile u okviru jedne fabrike, one su se pojavile između različitih struka, pa čak i na nacionalnom nivou.³ Prema tome, sistem je s jedne strane nametao nadmetanje između radnih kolektiva, dok je

² Lohoff, Ernst (1996): *Der Dritte Weg in den Bürgerkrieg. Jugoslawien und das Ende der nachholenden Modernisierung*. Bonn: Horlemann-Verlag. Edition krisis. str. 46

³ Höpken i Sundhaussen naglašavaju da razlike u platama u okviru jednog preduzeća nisu prelazile odnos 1:2 između najniže i najviše kvalifikovanog radnika sve do ranih 1980-ih. Sundhaussen, Holm; Höpken, Wolfgang (1984): *Handbuch Band 6*, str. 187.

sa druge strane postojalo i nadmetanje među radnicima za bolje plaćen posao.⁴ Fabrike u profitabilnijim strukama mogle su da isplaćuju veće plate, dok su u neprofitabilnim i od Države subvencionisanim fabrikama plate generalno bile niske. Dok neki radnici nisu mogli da plate čak ni svakodnevne troškove, drugi su mogli da žive pristojnim životom. Pored toga, bilo je uobičajeno da se deo radne snage zapošljava sezonski ili putem kratkoročnog ugovora o radu na određeno vreme, pošto je u interesu fabrike bilo da stvori profit.

Političke elite su na pad proizvodnje i visoki deficit u spoljnotrgovinskom bilansu početkom 1960-ih odgovorile daljom liberalizacijom jugoslovenske ekonomije. Naročito putem ekonomskih reformi iz 1964, mnogim bankama je dozvoljeno da odobravaju kapitalne investicije, porezi na dobit su smanjeni, strane investicije u Jugoslaviju dozvoljene, a mnoge cene više nisu određivane od strane Državnih vlasti. Godinu dana kasnije, smanjenje trgovinskih barijera je imalo za cilj da promoviše spoljnu trgovinu kako bi se Jugoslavija pozicionirala unutar svetskog tržišta. Ipak, do očekivanog prosperiteta nije došlo. Naprotiv: strani uvoz je preplavio zemlju, ekonomske performanse su opale i nezaposlenost je postajala sve veći problem. Kao posledica toga, mnogi nezaposleni su napustili zemlju. Novim ustavom iz 1974. fragmentacija Jugoslavije je dalje institucionalizovana. Još uvek zavisao od povoljnih kredita sa Zapada, uvoz se polako povećavao. Kao posledica naftnog šoka krajem 1970-ih, kamatne stope su porasle. Jugoslavija se našla u ogromnoj krizi. Svetska banka i Međunarodni monetarni fond su pritiskali Jugoslaviju da sprovede mere štednje. Mnogi radnici su ostali bez posla, plate su bile zamrznute ili vezane za produktivnost fabrika. Visoka stopa inflacije je vodila osiromašenju velikih delova društva. Nezadovoljstvo ekonomskom situacijom je mnoge radnike izvelo na ulice. Dok su krajem 1980-ih društveni zahtevi bili artikulisani, kasnije se u centru radničkih protesta u Srbiji našla podrška Socijalističkoj partiji Srbije pod Slobodanom Miloševićem i njenom nacionalističkom programu, koji je nazvan Antibirokratskom revolucijom.⁵

Jedna od posledica „socijalističke“ ekonomije koja se koristila kapitalističkim sredstvima bile su regionalne razlike, koje su uticale na raspad Jugoslavije 1990-ih. Severne republike, Hrvatska i Slovenija, bile su bogatije, dok su južne oblasti, Bosna i Hercegovina i Autonomna pokrajina

potkrajaju svoja preduzeća. Takođe, radnici su iskusili pogoršanje životnih uslova usled krize. Ovo je, takođe, bio jedan od razloga zbog kojih su pozdravili privatizaciju „svojih“ fabrika, što je istovremeno značilo smanjivanje njihovog zvaničnog uticaja na donošenja odluka. Mediji i političke elite predstavili su privatizaciju fabrika u društvenom vlasništvu kao sredstvo za postizanje boljih radnih rezultata i, samim tim, viših plata. Mada radnici danas o privatizaciji misle drugačije – povezujući je sa daljim pogoršanjem životnih uslova, gubitkom posla i/ili razvojem kapitalističke elite koja je blisko povezana sa Državom – uglavnom ne spominju radničko samoupravljanje kao alternativu. Ono se vidi kao neefikasno i/ili uglavnom asocira na autokratski režim.

Jugoslovenski sistem radničkog samoupravljanja nije uspeo da razreši protivrečnosti između kapitala i rada, kako je obećavao ideološki koncept. Nadmetanje je uvek bilo inherentan činilac jugoslovenskog sistema samoupravljanja, koji je sprečavao egalitarno društvo. Takođe, jednakost nije postignuta ni u okviru fabrika. Upravnici i generalni direktori su i dalje bili vrlo uticajni, i nisu radnici bili ti koji su preuzeli kontrolu. Mada se ne slažem sa tezom prema kojoj je sistem radničkog samoupravljanja bio osuđen na propast, a sa njim i čitava Jugoslavija, on jeste stvarao nejednakosti – kako regionalno, tako i unutar same radničke klase. Nепrestana liberalizacija jugoslovenske ekonomije je to produbila. Klasna podela je dakle bila duboko ukorenjeni deo sistema, i sprečila je da on postane projekat emancipacije radništva i drugih delova društva.

⁴ Woodward (2003): *The political economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia*. <http://www.socialistregister.com/index.php/srv/article/view/5793#.WibPEHBulkU>

⁵ Komunistička partija Srbije je 1990. transformisana u Socijalističku partiju Srbije.

osećali izvesnu vrstu nezadovoljstva time kako se njihov rad vrednuje. Štaviše, kritikovali su svoj drugorazredni položaj u ekonomskoj i javnoj sferi, i svoj uticaj na političke odluke. Takođe deluje zanimljivo da ovi štrajkovi uglavnom nisu trajali duže od jednog dana. Političkoj eliti je bilo u interesu da ih brzo okonča. Kako su posmatrani kao protivrečni sistemu radničkog samoupravljanja, javna rasprava bi dovela sistem u pitanje. Stoga su radnički zahtevi brzo ispunjavani. Nasuprot tome, neki radnici su strepeli da ne budu okarakterisani kao „politički sumnjivi radnici“, i stoga su načelno zazirali od štrajkova ili im je bilo u interesu da ih brzo okončaju.¹⁶

Štrajkovi se načelno mogu posmatrati kao pokazatelj klasne podele unutar jugoslovenskog društva: uglavnom su radnici u proizvodnom sektoru iskazivali nezadovoljstvo, dok radnici sa boljim društvenim statusom – radnici u bankama, javnoj upravi, ili u trgovinskim preduzećima – nisu bili skloni štrajku. Nisu samo niske plate, već i drugi oblici ekonomske diskriminacije, bili ti koje su radnici u proizvodnom sektoru iskusili. Jedan primer je dostupnost stanova. Rešavanje stambenog pitanja je bilo pravo svakog radnika i trebalo je da ga rešava preduzeće. Ipak, radnici u proizvodnji su na stan ili stambeni kredit uglavnom čekali duže od npr. radnika u javnoj upravi.¹⁷ Takođe, upravnici i drugi visokokvalifikovani fabrički radnici su bili privilegovani. Mada je uveden sistem koji je trebalo da favorizuje radnike u oskudici, to nije uvek bio slučaj u praksi. Uglavnom je bio korišćen argument kako je rad visokokvalifikovanih radnika važniji za uspeh fabrike, i stoga im treba omogućiti bolje radne i životne uslove.¹⁸

Danas nije ostalo mnogo od radničkog samoupravljanja. Radnici razočarani govore o samoupravnim aspektima jugoslovenskog sistema. Mada u pozitivnom svetlu pominju sistem socijalne zaštite, koji je fabrika obezbeđivala i raniju drugarsku atmosferu u proizvodnom pogonu, oni se nisu osećali kao donosioci odluka u fabrici. Krajem 1980-ih, javni diskurs o radničkom samoupravljanju se promenio. Ono je posmatrano kao jedan od razloga ekonomske krize. Radnici su optuživani da nisu dovoljno efikasni, jer ih je teško otpustiti, ili su predstavljani kao lenji ili lopovi koji

Kosovo, spadale u najsiriromašnije. U interesu republika, koje su javne prihode naplaćivale od preduzeća, bilo je da se profit zadrži u njima. Mada je Država ustanovila programe raspodele kapitala u siromašnije oblasti, došlo je do velikih razlika u smislu industrijalizacije, investicija i nezaposlenosti. Ovaj jaz nikad nije zatvoren, već se tokom godina sve više povećavao. Dok je u Sloveniji nacionalni BDP 1951. iznosio 170% jugoslovenskog proseka, 1981. se popeo na 198%. Na Kosovu su, u istom periodu, ovi brojevi padali. Kosovo je 1951. imalo BDP od 44,1% jugoslovenskog proseka, a trideset godina kasnije svega 30%.⁶ Jednak razvoj među različitim regionima, dakle, nije bio postignut.

Kada se radničko samoupravljanje na fabričkom nivou osmotri pažljivije, osobina koja odlikuje sistem bila je neprestano preoblikovanje njegove strukture i ideoloških temelja. Uvedeno 1950, radničko samoupravljanje bilo je blisko povezano sa Državom. Mada je sistem bio nametnut „odozgo“, a ne izborni od strane radnika u društvenim borbama, mora se primetiti da su na njega uticali sindikati koji su dolazili iz fabrika.⁷ Radnički saveti, uvedeni u svim fabrikama i izabirani od strane radnika, u početku su imali ulogu savetodavnog tela generalnog direktora. Direktora su imenovali državni zvaničnici, i on je i dalje imao najviše moći u fabrici. On⁸ je mogao da stavi veto na odluke radničkih saveta. Kako je Unkovski-Korica primetio, jugoslovenske elite su nametnule samoupravljanje ne samo kako bi se pozicionirale između dva bloka, već i kako bi suzbile radničke zahteve vezane za platu. Pored toga, bile su zadovoljne prvim rezultatima samoupravljanja u fabrikama, jer je ono povećalo proizvodnju.⁹ Zakon se promenio 1965. Direktori, koje je sada birao radni kolektiv na četiri godine, sledili su naloge radničkih saveta. Dakle, radnički savet je trebalo da bude najviši donosilac odluka u fabrikama, organ sa najviše moći. Mada su radni kolektivi sada imali mogućnost da biraju između različitih kandidata, da bi bio postavljen, direktor je morao da bude član Saveza komunista Jugoslavije. Sistem radničkog samoupravljanja je ponovo značajno promenjen 1976. Uvođenje malih administrativnih jedinica, tzv. Osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR), trebalo je da

¹⁶ Vidi Jovanov, str. 193

¹⁷ Jovanov, str. 191

¹⁸ Archer, Rory (2016): 'Paid for by the Workers, Occupied by the Bureaucrats': Housing Inequalities in 1980s Belgrade. In: Archer, Rory; Duda, Igor; Stubbs, Paul (eds): Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism, Abingdon: Routledge.

⁶ Lohoff, str. 78

⁷ Unkovski-Korica, Vladimir (2017): *The Economic Struggle for Power in Tito's Yugoslavia. From World War II to Non-Alignment*. London: I.B. Tauris, str. 89

⁸ Ovdje namerno koristim zamenicu u muškom rodu, jer su uglavnom muškarci bili ti koji su zauzimali više položaje u fabrikama. Pogledaj podatke u nastavku teksta.

⁹ Unkovski-Korica, str. 98

osnaži uticaj radnika. Manje jedinice velikih fabrika sada su bile razdvojene i funkcionisale su kao zasebni entiteti. Trebalo je da fabrike putem ugovora pregovaraju o svojoj proizvodnji sa drugim preduzećima, čime bi kontrola čitavog ekonomskog sistema bila osigurana. Ovaj sistem nikad nije ispunio očekivanja.

Učešće radnika u rukovođenju samoupravnim fabrikama tokom četiri decenije radničkog samoupravljanja menjalo se sa njegovim razvojem. Radnici su aktivno učestvovali najviše tokom 1960-ih. Broj sastanaka radničkih saveta je bio visok (24,3 sastanka godišnje), a svaki sastanak je trajao između tri i četiri sata. Nakon toga, njihov broj se smanjio, kao i prisustvo radnika. Tokom 1970-ih i 1980-ih broj sastanaka je još više opao. Radnici su u početku raspravljali o funkcionisanju i organizaciji samouprave. Svima je bilo u interesu da učine da sistem funkcionise. Samoupravni mehanizmi su stvorili i izvestan osećaj pripadnosti, koji je podsticao učestvovanje. Kasnije su radni i životni uslovi radnika, plate ili investicije u fabričke kapacitete bile česte teme radničkih saveta. Jugoslovenski akademici su pad participacije objasnili izvesnom vrstom prilagođavanja sistemu.¹⁰ Ali radnici u fabrikama su se suočili i sa gubitkom iluzija. Obećanje sistema radničke kontrole u fabrikama nikada nije ostvareno. Taj trend je bio još vidljiviji tokom 1960-ih, kada se poslovno znanje više cenilo. Pored toga, upravnici i direktori su imali najviše informacija, tako da je hijerarhija znanja uticala na donošenje odluka u fabrikama. Akademici su naglasili da radnici u proizvodnji – posebno odmah po uvođenju radničkog samoupravljanja – nisu imali pristup obrazovanju, i stoga nisu bili upoznati sa svojim pravima. Dalje, oni su bili naviknuti na patrijarhalni sistem donošenja odluka. Za radnice, samoupravljanje – slično drugim oblastima društvenog života – nije bilo mesto emancipacije. Mada su žene imale višu stopu zaposlenosti nego u kapitalističkim zemljama, u radničke savete su uglavnom izabirani muškarci.¹¹ S jedne strane, zbog toga što su žene nosile „trostruko breme“ rada, participacije u donošenju odluka, i reproduktivnog rada. S druge strane, muške mreže

¹⁰ Supek, Rudi (1986): *Probleme und Erfahrungen der jugoslawischen Arbeiterselbstverwaltung*. In: Grothusen, Klaus-Detlev; Haberl, Othma Nikola; Höpken, Wolfgang (eds): *Jugoslawien am Ende der Ära Tito*. München: R. Oldenbourg Verlag. 159-185, str. 166.

¹¹ Tokom 1970-ih i 1980-ih žene su činile oko 33% radne snage, ali se taj postotak znatno razlikovao u različitim delovima Jugoslavije. Bonfiglioli, Chiara (2014): *Gender, Labour and Precarity in the South East European Periphery: the Case of Textile Workers in Štip*. In: *Contemporary Southeastern Europe*, 1(2), 7 – 23, str. 8

su bile prisutne u fabrikama. Pored toga, očito je da su žene bile manje prisutne na višim položajima u fabrici. Krajem 1970-ih, oko 6% generalnih menadžera u fabrikama bile su žene, dok se 1987. broj blago popeo do 6,43%.¹²

U razgovorima koje smo vodili, radnici koji su imali iskustva sa samoupravljanjem u fabrikama krajem 1980-ih uglavnom su isticali gubitak iluzija o funkcionisanju sistema. Mnogi su objasnili da su odluke u fabrikama donosili generalni direktori koji su bili pod uticajem Saveza komunista. Naglašavali su da odluke nisu donošene u radničkim savetima, već „negde drugde“. Sociolozi uglavnom potvrđuju ono čega se radnici sećaju. Većinu moći u fabrikama imali su članovi Saveza komunista; oni su činili veliki deo menadžmenta.¹³ Ovo ne izgleda kao paradoks, jer je članstvo skoro uvek bilo preduslov za viši položaj u fabrici. Ipak, odnos između menadžera i političkih elita delovao je konfliktno. Dok su menadžeri kritikovali sistem kao neefikasan, u kom je donošenje odluka trajalo predugo, a zakonska prava bila nesigurna, političke elite su strepele od uticaja uspešnih menadžera, jer su se oni nalazili na položaju moći.¹⁴

„Socijalistički“ sistem radničkog samoupravljanja bio je, dakle, ispunjen kontradikcijama i nije mogao da ispuni obećanja koje su dale socijalističke elite. Ovaj raskorak je izašao na videlo kroz veliki broj štrajkova. Unutar normativnog okvira samoupravljanja, štrajkovi su posmatrani kao krajnje protivrečni u sistemu u kojem radnici odlučuju o svojoj sudbini i imaju moć: „Radnici ne mogu da štrajkuju protiv sebe samih.“ Ali iako štrajkovi u Jugoslaviji nisu bili zabranjeni, ali ni dozvoljeni, u javnom diskursu su uglavnom bili ignorisani. Između 1958. i 1969. odigralo se već dve hiljade štrajkova. Trend nije oslabio u kasnijem periodu. U proseku je u štrajk bilo uključeno 150 radnika.¹⁵ Kako Jovanov naglašava, radnici su uglavnom bili nezadovoljni platama, ili su u manjem broju slučajeva

¹² Gudac-Dodić, 2006, pg. 75-76 quoted in: Marija Radoman: *Restauracija kapitalizma i položaj žena. Neoliberalni oblik kapitalističke regulacije i radna prava žena u Srbiji*. In: Vesić, Darko et.al. (eds): *Bilans Stanja – Doprinos Analizi Restauracije Kapitalizma u Srbiji*. Rosa Luxemburg Stiftung – Southeastern Europe. 83-144. str. 147

¹³ Novakovic, Nada (1990): *Samoupravna moć u radnoj organizaciji*. In: Janičijević, Milosav; Bolčić, Silvano, Topić, Lidija; Davidović, Milena; Novaković, Nada (Hrsg.): *Novi pravci promena društvene strukture Jugoslavije*. Beograd: Institut društvenih nauka. 147 – 170, str. 151

¹⁴ Sirc, Ljubomir (1979): *The Yugoslav Economy under Self-Management*. London. str. 186

¹⁵ Neca Jovanov: *Dijagnoza samoupravljanja. 1974-1981*. str. 179